

GYÁSZSZERTARTÁSOK A RÉGI MAGYAR LITURGIÁBAN*

BEVEZETÉS

A beteg, a haldokló és a halott körüli szertartási cselekmények összefüggő rendszert alkotnak. Ezt az ordósorozatot Niels Krogh Rasmussen találó kifejezésével exodiasztikus rítusoknak, az életből való távozás (*exodus*) rítusainak nevezzük.¹ Az exodiasztikus rítusok a legterjedelmesebbek és a legösszetettebbek mindazok közül, amelyeket a rituále, vagyis a misén és zsolozsmán kívüli, áldozópap által is elvégezhető liturgikus cselekmények szerkönyve tartalmaz.² A források összefüggő folyamatként közlik őket, de szerkezetileg jól elkülöníthetők. Az ordónak nevezett szertartási egységet ugyanis leginkább úgy határozhatjuk meg, mint szövegek és gesztusok egyvégtében, megszakítás nélkül elmondott-elvégzett sorát, márpedig a szigorú értelemben vett végtisztesség rítusait kivéve (a temetés és közvetlen előzményei) ez a föltétel nem teljesül.

Ha az ordó imént ajánlott meghatározását elfogadjuk, az exodiasztikus rítusok³ négy ordóból állnak, amelyeket hagyományosan az alábbi megfogalmazásokkal írunk le:

- (1) Beteglátogatás, beteg áldoztatása, végső útravaló (*viaticum*)
- (2) Utolsó kenet, betegek kenete
- (3) Haldoklás, lélekajánlás, a lélek kilehelése (*expiratio*)
- (4) Végtisztesség, temetés

Bizonytalan a helyzete a halottmosásnak és a holttest felöltöztetésének, amely maga is szertartási cselekmény. Csatlakozhat a haldoklás és a halál eseménysorához, de lehet a végtisztesség közvetlen előkészítése is.

Sajátos elem a halotti zsolozsma (halottvirrasztás, *officium defunctorum*)⁴ és a gyászmise. Az előbbit elméletileg a fölrvatalozott holttest körül végzik, vagyis a halál és a temetés (*exsequiae*) között, az utóbbit pedig a temetési ordó részeként, a templomban fölrvatalozott holttest jelenlétében.

Jellemző összetevői még a több helyszínen zajló rítussornak a vonulások, azaz processziók. Az első két ordó helyszíne a ház, vagyis a beteg, haldokló, illetve halott lakóhelye. Innen viszik át a holttestet ünnepi menetben előbb a templomba, a templomból a sírhoz vagy a temetőbe (ez az eredeti elgondolás szerint nem egy további helyszín, mert a sír a templom padlózatában vagy a templom kertjében volt), majd a gyászolók visszatérnek a templomba; a teljes sorozat csak itt és ekkor fejeződik be. Ezek a processziók maguk is liturgikus cselekmények, amelyek befolyásolják a rítussor tagolását. A halottmosás és -öltöztetés, illetve a halotti zsolozsma helyszíne és a többi elemhez való kapcsolódása az ordók elválasztására is kihat.

Végül járulékos ordók lehetnek az áldoztatástól elválasztott, lelkipásztori jellegű, de még mindig liturgikus keretben zajló beteglátogatás és a gyermekek temetése.⁵ Ez

utóbbi a gyászszertartások teológiai értelmezésével függ össze. A már megkeresztelt, de a jó és rossz közti döntési felelősség életkorába (*aetas discretionis, usus rationis*) még el nem jutott — a kánonjogi gyakorlatban ez nagyjából a mai iskolaérettségnek, 6–7 éves kornak felel meg—⁶ gyermekek köztünk élő szentnek minősülnek, akik ha meghalnak, biztosan és közvetlenül az üdvösség állapotába jutnak. Ennek megfelelően temetésük nélkülöz mindenfajta bűnbánati és engesztelő mozzanatot.

Az exodiasztikus rítusok jobb megértéséhez hasznos kitérni egy többször ismétlődő formai elemre, amelynek szokásos neve beszentelés vagy föloldozás (*absolutio*). Ennek lényege, hogy a pap meghatározott imák és énekek közben szenteltvizet hintve, majd tömjénezve megkerüli a fölgravatalozott holttestet, azaz mintegy vízzel és tűzzel elhatárolja az őt körülvevő világtól, szent kerületet húz köré.⁷ Az imák és énekek az úgynevezett bővített szuffrágiumformát követik, azaz valamely jellegzetes énektétellel indulnak, ezt *Kyrie eleison*, *Pater noster* és a Miatyánk utolsó párversével (*Et ne nos*) induló précesz (verzikulusok sorozata) követi, végül könyörgés vagy könyörgések zárják. A gyászszertartásokban gyakori, hogy mindezt további, bevezető könyörgés vagy könyörgések előzik meg. A beszentelés megtörténik a gyászszertartások minden helyszínén. Megnyilvánul benne az élők és holtak elkülönítésére vonatkozó ősi igény, de az is, hogy a keresztény hagyomány a föltámadásra váró ember holttestét úgy tekinti, mint összeköttetést a mennyei világgal, olyan tárgyat, amely szent területet hoz létre maga körül.⁸ A templomszentelés első lépése is az, hogy a kiválasztott területet még az építkezés előtt temetővé, azaz cinteremmé (*cimiterium*) szenteli a püspök.⁹

Ami az exodiasztikus rítusok értelmezését illeti, ezeknek elvileg egyetlen célja a lélek megszabadítása a bűntől és a bűn úgynevezett ideig tartó következményeitől.¹⁰ Az előbbi ahhoz szükséges, hogy a lélek ne kárhozzék el, de csak a halál pillanatáig lehetséges. Az utóbbi a tisztítóhelyen rá váró szenvedéseket csökkenti vagy küszöböli ki, és közbenjáró imádság révén a halál után is lehetséges. A lélekajánlás (*commendatio animae*) és a haldoklás rítusai azt biztosítják, hogy a bűneitől megtisztult lélek az agónia közepette ne essék kétségbe, hanem jámbor lelkiállapotban, a szenvedő Krisztussal azonosulva és a mennyei életre vágyakozva haljon meg. Irodalmi és képzőművészeti alkotásokból is ismert kép, hogy a haldokló teste fölött egy jó és egy bukott angyal őrkdik.¹¹ Az utóbbi, az ördög mintegy lesben áll, hogy a már megtisztult, szentségekkel és szentelményekkel megerősített lelket legkésőbb a halál pillanatában törbe ejtse, és a kilehelt lelket magával ragadja. Ezért a gondoskodó figyelem és a közbenjáró imádság a lélek kilehelésének pillanatáig (*expiratio*) nem lankadhat.

Nem meglepő ugyanakkor, hogy az exodiasztikus rítusok hiteles segítői, kísérői és kifejezései annak az összetett lélektani és társadalmi folyamatnak, amelyet a betegség, a haldoklás, a halál és a gyász minden korban és kultúrában jelent úgy a szenvedő ember, mint környezete szempontjából.¹² Ebben az értelemben a liturgikus cselekménysor olyan „tapadási felület”, amelyhez számos további, már inkább a néprajz és a kulturális antropológia körébe tartozó jelenség kapcsolódik. Az alábbi elemzések ezekre nincsenek tekintettel, kizárólag a fennmaradt írásos emlékek anyagát dolgozzák föl.

FORRÁSOK

A rítussor jelentőségéhez képest a magyar forráshelyzet igen kedvezőtlen, jóllehet a történelmi „lefedettség” majdnem teljes. A betegek kenetének első forrása a XI. századi úgynevezett Hartvik-agenda (általában előnyben részesített néven a Chartvirgus-pontifikále), az utolsó az először 1625-ben megjelent Pázmány-rituále, amely 1961-ig volt érvényben.¹³ A Pázmány-rituálét fölváltó *Collectio rituum* és az időközben megjelent reformkiadványok egyelőre nem képezik liturgiátörténeti érdeklődés tárgyát.¹⁴

A forrásokat közelebbről megvizsgálva súlyos adathiánnyal szembesülünk. Két legrégebbi forrásunk csonka. A Chartvirgus-pontifikále végéről legalább egy ívfüzet leszakadt és elveszett, így a betegek kenetét követő ordókról, jóllehet biztosan részei voltak a kódexnek, nem tudunk fogalmat alkotni. A legrégebbi esztergomi forrás az Országos Széchényi Könyvtár Clmae 408-as jelzetű, XIV. századi kapituláréja, amely azonban szintén megszakad a temetési rész kezdetén. A hiányzó szakasz egykori tartalmára a nyomtatott *Obsequiale Strigoniense* kiadásai alapján nagy biztonsággal lehet következtetni, de zavarba ejtő, hogy a XVI. század eleji zágrábi misszálé és a vele megközelítőleg egykorú csehtochowai pálos kantuále egy, típusában az esztergomival azonos, részleteiben tőle eltérő, egymáshoz azonban közel álló változatot hagyományozott.¹⁵ Mivel a pálos gyakorlat sok tekintetben az esztergomi úzus XIII. századi állapotát tartotta fenn¹⁶ és a házasságkötés szertartásainak elemzésekor azt találtam,¹⁷ hogy a XIV. századi esztergomi állapotot jobban őrizték meg a nyomtatványkor zágrábi, semmint esztergomi könyvei, ráadásul a pálosok és Zágráb közvetlen liturgiátörténeti kapcsolata kizárható, korábbi adatok hiányában nem dönthető el, hogy a zágrábi–pálos változat vajon nem egy „ó-esztergomi” állapotot őriz-e.

Az exodiasztikus rítusoknál a kora újkori források, az 1583-as Telegdi-agendárius és a Pázmány-rituále gyökeresen szakítanak a korábbi hagyománnyal, a szertartás szöveganyagát kíméletlenül lerövidítik, és egymáshoz való viszonyuk sem mindenütt egyértelmű. Bevezetnek olyan mozzanatokot, amelyek kétségtelenül a középkori magyar gyakorlatra vezethetők vissza, de nem a gyászszertartások elsődleges forrásaiból, hanem a zsolozsmáskönyvek halotti officiumából származnak. Párhuzamok hiányában kifejezetten rejtélyes, hogy ki és miért szerkesztette meg a magyar temetéseknek ezt az egész újkorra jellemző, európai összefüggésben sajátos, de középkori előzményekre vissza nem vezethető rendjét.¹⁸

Végezetül a korai források töredékessége miatt mintegy a levegőben lóg a legkorábbról fennmaradt magyar temetési ordó, a Pray-kódexé, noha a benne foglalt népnyelvű szövegek miatt kivételes figyelemre tart számot. Vannak ugyan közös vonásai mind az esztergomi (Clmae 408 és Obsequiale), mind a zágrábi–pálos vonulattal, de vannak mindkettőhöz képest jelentős eltérései is. A perdöntő a Chartvirgus-pontifikáléhoz való viszonya lenne, de a Pray-kódexben éppen az van meg, ami a Chartvirgus-pontifikáléból hiányzik, és viszont, így nem lehet megállapítani, vajon rokon liturgikus hagyományhoz tartoznak-e. A hiány azért fájó, mert a liturgikus év rendhagyó ordóinál (Gyertyaszentelő, virágvasárnap, szent háromnap, húsvét) kimutatható a két forrás rokonsága. Ha ugyanez a kapcsolat az exodiasztikus rítusoknál is fennállna, az

azt jelentené, hogy a Pray-kódex a legeredetibb, XI. századi esztergomi változatot őrzi, amelyhez képest a többi forrás vezetett be újításokat. Ha azonban a Pray-kódex úzusa eltért a Chartvirgus-pontifikále úzusától, az azt jelenti, hogy a Pray-kódex temetési rendjének idővel esetleg előkerülő párhuzamai a Pray-kódex úzusának mindeddig ismeretlen forrásterületére világíthatnak rá.

A felhasznált forrásokra a továbbiakban e sziglumokkal hivatkozom (időrendben):

H	Zágráb, Knjižnica Metropolitana, MR 165 (esztergomi pontifikále 1090 körül) 118 ^r –120 ^v
P	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 1 (magyarországi szakramentárium 1190–1200) 133 ^r –137 ^v
Str408	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 408 (esztergomi kapituláre és rituále 1370 körül) 85 ^v –94 ^v
MQ	[<i>Missale secundum morem almae ecclesiae Quinqueecclesiensis</i>]. Michael Wenssler, Bazel 1487. 290 ^{r-v}
O	<i>Obsequiale seu baptismale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis</i> . Georgius Stuchs, Nürnberg 1490 (után). 12 ^r –31 ^r
Cz	Częstochowa, Archiwum Paulinów, R. 583 (olim: I-215) (pálos „kantuále” [processzionále, rituále, himnáríum] 1500 körül) 161–199.
MZ	<i>Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae</i> . Petrus Liechtenstein, Velence 1511. 276 ^r –281 ^v
Telegdi	<i>Agendarius liber continens ritus et caeremonias quibus in administrandis sacramentis benedictionibus et aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus paroeeci et alii curati in dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur</i> . Nagyszombat 1583. 128–150.
Pázmány	<i>Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus</i> . Pozsony 1625. 88–145.

Az egyes exodiasztikus ordók fönmaradt emlékanyaga a következőképpen alakul:

	H	P	Str408	MQ	O	Cz	MZ	Tel.	Pázm.
Áldoztatás				+		+			
Kenet	+		+		+	+	+	+	+
Haldoklás			+		+	+	+	+	+
Temetés		+			+	+	+	+	+
Egyéb									+

Ezek közül alább egyelőre a szoros értelemben vett gyászszertartások, tehát a halál beálltát követő rítusok magyarországi változatait elemzem előbb a szerkezet, majd a tértelválogatás szempontjából.

CSELEKMÉNYI VÁZ

Az írott források adatai kétfélék, úgynevezett rubrikák, amelyek a szertartás cselekményi oldaláról, gesztusairól tájékoztatnak, és liturgikus szövegek, amelyek szerepelhetnek csak kezdőszavakkal, utalásszerűen, teljes terjedelmükben, sőt dallamukkal együtt. Mivel hangjelzést csak a Cz, egy lepoglavai pálos processzionále és a Pázmány utolsó kiadása tartalmaz, a zenei összehasonlításról gyakorlatilag le kell mondanunk.¹⁹

Részletes, a változatok kapcsolatait és eredetét megvilágító adatokat a liturgikus szövegekből lehet elvonni. Ehhez azonban szükség van az ordó általánosabb, cselekményi szerkezetének megismerésére, mert analógiák csak pontosan azonos rendeltetésű szövegek között állapíthatók meg. Első feladatunk tehát a rubrikák feldolgozása.

Esztergom a középkorban

A szoros értelemben vett gyászszertartás az, amely már nem a haldoklóra, hanem a holttestre irányul. Legkorábbi lehetséges kezdete ezért a lélek kilehelése, az *expiratio* után van. Ez a pont a magyar forrásokban viszonylag jól azonosítható, mindenütt a *Suscipe ... ergastulo* kezdetű könyörgés jelzi. Ezt követi az O szerint az első beszentelés, még a halál helyén. Utána viszont mindjárt a templomhoz viszik a testet. Ha hihetünk a rubrikáknak, a cél nem maga a templomépület, egyrészt mert a következő állomás a halottmosás, másrészt mert a halottmosás helyéről újabb processzió vonul majd a templomba. A processzióhoz az O énektételeket ad, de a sorozat hosszú könyörgésekkel folytatódik, amelyek nem hangozhattak el menet közben, inkább a menet megérkezését jelzik. Ezt követi a halottmosás. Idáig a Str408 is az O-hoz áll közel, szövege a halottmosásról szóló rubrikával szakad meg. A halottmosást az O-ban nem kísérik liturgikus szövegek (hacsak a processziós énekek utáni könyörgések nem azok), utána viszont összegyűlnek a „testvérek” (jellemző, hogy a szó egyházmegyes forrásban szerepel, vagyis nem utal szerzetesi környezetre), és elvégzik a második beszentelést. Újabb menet indul, most már magába a templomba, amelyet énekek kísérnek. A templomba érkezve elvégzik a halottvirrasztást (ez egy első vesperásból, matutinumból és laudesből álló zsolozsmát jelent), és bemutatják a gyászmisét. A gyászmise után három, bővített szuffrágiumformában elrendezett imasorozat hangzik el a ravatálnál. Ez a voltaképpen abszolúciónak nevezett rítus, a beszentelés gesztusairól (szenteltvíz és tömjén) azonban nem esik szó. A holttestet ismét fölemelik, és újabb processzióban a sírhoz viszik, a megérkezést ismét könyörgések jelzik. A sírnál újabb beszentelés következik (valószínűleg a sírgödöré), majd a koporsót a sírba teszik, és ott ismét beszentelik. Ezt követi a koporsó lezárása kőből vagy fából készült fedéllel, majd a gyászbeszéd a nyitott sír fölött. A következő mozzanat a hantvetés és a sír betemetése, amelyet könyörgéssorozat zár. A gyászolók processzióban térnek vissza a templomba, ahol az oltár előtt zsolozsmákkal és újabb könyörgésekkel zárják a rítust.

- (1) *Expiratio*
- (2) Beszentelés
- (3) Processzió a házból a halottmosás helyére
- (4) Könyörgések (megérkezés)
- (5) Halottmosás
- (6) Beszentelés
- (7) Processzió a halottmosás helyéről a templomba
- (8) Halottvirrasztás (zsolozsma)
- (9) Gyászmise
- (10) Abszolúció
- (11) Processzió a ravataltól a sírhoz

- (12) Könyörgések (megérkezés)
- (13) Beszentelés
- (14) Sírba tétel
- (15) Beszentelés
- (16) Koporsó lezárása
- (17) Beszéd
- (18) Hantvetés
- (19) Könyörgések
- (20) Processzió a sírtól a templomba
- (21) Zsoltárok és könyörgések

A Pray-kódex

A P ordója előzmények nélkül, az „itt a pap a holttesthez járul” szavakkal kezdődik, ami vagy a kódexben utal hiányra (a szöveg új ívfüzet kezdete), vagy azt jelzi, hogy a P csak részlegesen közöl egy, föltehető előzményében még bővebben leírt gyászszertartást. A szakasz mindenesetre az egyik beszentelésnek (az O szerinti másodiknak) látszik megfelelni. Ezt processzió követi: a holttestet egy oltár elé viszik, ahol az egész konvent kelet felé fordul, a következő könyörgéseket pedig az apát mondja (itt tehát nehéz lenne tagadni a monasztikus környezetet). Ezt követi a halottvirrasztás. A rubrika egy, már korábban elkezdett zsoltározás megmaradt részére utal, ami ismét azt bizonyítja, hogy az ordó eleje csonka.

A szertartás folyamata itt időben megszakad, mert a következő rubrika már arról beszél, hogy a temetés idejének elérkeztével az egyes szolgálattevőknek hol és milyen öltözékben kell megjelenniük. Az újabb szakasz a ravatal fölött végzett abszolúcióval kezdődik, amelynek szövegei a P-ben is hármas szerkezetbe rendeződnek, és itt sem kapcsolódik hozzájuk beszentelés. A testet ezután a sírhoz viszik, megtörténik a sír beszentelése és a holttest lebecsátása. A sírban nyugvó tetemet ismét beszentelik, betakarják (ez esetben földdel), és elhangzik a beszéd. Erre az ordóban csak rubrika utal, a beszédet követő könyörgés pedig később, az elhantolás után van kiírva, de itt kell elhelyeznünk az ordó után, függelékesen elhelyezett híres népnyelvű szövegméleket és a következő oldalon található latin párhuzamaikat. Ezt követi a hantvetés, a sír betemetése és a záró könyörgések, amelyek a P-ben kiegészülnek a temetőben nyugvó többi hívekért mondott könyörgésekkel. A szertartást a templomba való visszatérés és az ott mondott imádság zárja.

A P-nek az O-hoz képest rövid ordója ezután négy függeléssel bővül. Az első kettő ismét monasztikus környezetben értelmezhető. Arról szólnak, hogy mi a teendő, ha nem a közösség saját halottjáról van szó, hanem valamely más, „külsős” halott elé vonulnak ki processzióval a testvérek. A második függelék a halotti évfordulókon esedékes megemlékező szertartást írja le. A harmadik és a negyedik függelék afféle szöveggyűjtemény. A harmadik három hosszú, egyébként széles körben elterjedt temetési orációt közöl, rubrikák nélkül. Közülük kettő az O-ban a sír betemetését követően hangzott el. Végül az utolsó függelék a halotti beszéd és könyörgés magyar és latin változata. A halotti könyörgésként ismert szöveg valójában nem könyörgés, hanem

úgynevezett prefáció vagy invitáció, olyan szövegtípus tehát, amelyet könyörgések előtt monda a pap, és a híveket szólítja imára. Magyar változata egyébként jóval közelebb áll ahhoz a felhíváshoz, amellyel az O kezdi a sír betemetése utáni könyörgések sorozatát, semmint a P latin nyelvű halotti beszéde utáni megfogalmazáshoz, vagy a szövegváltozatokat tekintve akár a P párhuzamos tételéhez:

O + P (főszöveg)	P (magyar függelék)	P (latin függelék)
<i>Oremus fratres carissimi pro spiritu cari nostri quem Dominus de laqueo huius saeculi liberare (vocare) dignatus est cuius corpusculum hodie sepulturae traditur ut eum pietas Domini (immensa) in sinum Abrahae Isaac et Iacob collocare dignetur ut cum iudicii dies advenerit inter sanctos et electos suos eum in parte dextera collocandum resuscitari faciat</i>	<i>Szerelmes barátaim imádjunk ez szegény ember lelkéért kit Úr ez napon ez hamis világ tömlöcéből mente kinek ez napon testét temetjük hogy Úr őt kegyelmével Ábrahám Izsák Jákob kebelében helyezze hogy bírságnap jutva mind ő szentjei és ünöttei között jó felől nyugtatnia élessze őt</i>	<i>Orate fratres hodie pro eo quatenus Dei misericordia hic eum requiescere faciat et finito mundi termino cum omnis homo resurget quando et Dominus Deus ad iudicium veniet tunc per intercessionem beatissimae Virginis Mariae et omnium sanctorum suorum iste miser homo non ad iudicium sed ad gratiam resurgat.</i>

Már ez az egyetlen példa is fölhívja a figyelmet arra, hogy az úgynevezett halotti beszéd és könyörgés nem illeszthető be minden további nélkül a megelőző temetési ordóba. A „halotti könyörgés” egy tényleges, minden forrásunkban meglévő liturgikus tétel pontos fordítása. Ám ez a tétel nem a beszéd után szerepel a P temetési ordójában, szövegváltozatai nem a P, hanem az O variánsát követik (a „mente” jobban megfelel a „liberare”, semmint a „vocare” alaknak, az „immensa”-nak egyáltalán nincs megfelelője a magyar szövegben), és nem egyezik meg a P függelékében, vele azonos funkcióban, a fólió verzóján közölt latin tétellel.²⁰

A P ordójának és függelékeinek vázlatát a következőképpen foglalom össze:

- (1) Beszentelés
  - (2) Processzió a templomba
  - (3) Halottvirrasztás (zsolozsma)
-
- (4) Abszolúció
  - (5) Processzió a ravattól a sírhoz
  - (6) Könyörgés (megérkezés)
  - (7) Beszentelés (sír)
  - (8) Sírbatétel
  - (9) Beszentelés (holttest)
  - (10) Koporsó lezárása (földdel)
  - (11) Beszéd
  - (12) Hantvetés
  - (13) Könyörgések

- (14) Könyörgések a temetőben nyugvó hívekért
  - (15) Processzió a sírtól a templomba
  - (16) Könyörgés
-
- (17) „Külsős” halott fogadása
  - (18) Megemlékezés évfordulókon
  - (19) További könyörgések a sír betemetése utánra
  - (20) Halotti beszéd és „könyörgés” (invitatio) magyarul és latinul

Zágráb és a pálosok

A harmadik, még biztosan középkori eredetű magyar változatot az 1511-es zágrábi misszálé és a częstochowai pálos kantuále egybehangzó rendje őrizte meg. Hangjelzés nélkül megtalálható már egy 1407-es pálos rituáléban is, azaz szerves része volt a pálos úzus érett változatának. Ezekben a halál beállta után még hosszabban folytatódik a lélekajánlás ordója: egyes szövegek, amelyek másutt a haldoklóról szólnak, ebben a változatban közvetlenül az exspiratiót követik. Utánuk mindjárt a halottmosásról és a holttest felöltöztetéséről szóló rubrika áll, a rá következő szövegek viszont még mindig az O-ban az exspiratiohoz kapcsolódó szövegeknek felelnek meg. Szintén egyszerűbb, de megvan a templomba tartó processzió, majd az ott végzett halottvirrasztás és gyászmise. A processzió megérkezéséhez a Cz-ben egy szuffrágiumszerkezetű szöveg-lem, valamiféle kisebb abszolúció csatlakozik, ezt az MZ nem ismeri. A gyászmise utáni abszolúció szöveganyaga hármas bővített szuffrágiumformába rendeződik, és a beszentelés gesztusai, a ravatal meghintése és háromszori megtömjénezése kapcsolódnak a szövegekhez. Az abszolúciót követi a sírhoz vonuló processzió.

A befejező rész a rubrikák szempontjából az MZ-ben kissé elnagyolt: nem válik el egymástól a koporsó lezárása és a hantvetés, nincs szó gyászbeszédről, az elhantolás cselekménysorát kísérő énektételek, a hosszú, záró könyörgéssorozat és a templomba való visszatérés szövegei egyvégtében, ceremoniális részletek megadása nélkül olvashatók.

Pontosabb részleteket közöl, és valamivel bővebb is a Cz. Eszerint a sírnál előbb megtörténik a sír és a holttest beszentelése, majd a tetemet a hordágyról (Szent Mihály lova) előbb a földre helyezik, és csak ezt követi maga a sírba tétel, a sírban nyugvó test beszentelésével. A koporsó lezárása és a hantvetés nem válik el egymástól, a rubrikák arra utalnak, hogy a holttestet a puszta földre temetik. A sír betemetése után egy utolsó beszentelésre kerül sor, ehhez kapcsolódik a Cz-ben a hant megjelölése a fejfával, és bizonyára a fejfá leszúrása. A templomba processzióval térnek vissza, ahol a kórusban elmondott zsoltárok és könyörgések zárják a szertartást.

- (1) Exspiratio
- (2) Halottmosás és -öltöztetés (még az exspiratio szövegeivel)
- (3) Processzió a halottmosás helyéről a templomba
- (4) Megérkezés (csak Cz)
- (5) Halottvirrasztás (zsolozsma)
- (6) Gyászmise
- (7) Abszolúció (beszenteléssel)

- (8) Processzió a ravaltól a sírhoz
- (9) Könyörgések (megérkezés)
- (10) Beszentelés (sír és holttest)
- (11) Földre helyezés (csak Cz)
- (12) Sírba tétel
- (13) Beszentelés
- (14) Hantvetés és elföldelés
- (15) Könyörgések
- (16) Beszentelés (csak Cz)
- (17) Processzió a sírtól a templomba
- (18) Zsoltárok és könyörgések

Esztergom az újkorban

Mint már utaltam rá, a Telegdi és a Pázmány által képviselt újkori változatot nem is érdemes a középkori gyászszertartások egyenértékű párhuzamaként vizsgálni. Ezekben a szertartás az elhunyt házánál kezdődik a halotti zsolozsma első nokturnusával, vagy annak az első és az utolsó tételekre rövidített, stilizált kivonatával. Ezt követi az első beszentelés, majd a templomba tartó processzió és a gyázmise; egyszeres, a beszentelés gesztusaival kísért abszolúció, processzió a sírhoz, sírba tétel, újabb beszentelés és az elhantolás. A Telegdi gyászbeszéddel, a Pázmány a templomba való visszatéréssel egészíti ki a rítussort, de közös vonásuk, hogy mindenesztül elhagyják a sírba tétel és az elhantolás gazdag tételkészletét, úgy az énekeket, mint a könyörgéseket.

Egyedül a Pázmány tartalmaz két olyan kiegészítést, amelyek nem fordulnak elő a korábbi magyar hagyományban: a beteglátogatás ordóját és a gyermekek temetését. Mindkettő egyenes átvétel a korabeli római rituáléból,²¹ így a korábbi magyar hagyomány történeti elemzésekor nem foglalkozom velük.

- (1) Exspiratio
- (2) Halottvirrasztás (rövidített zsolozsma a háznál)
- (3) Beszentelés
- (4) Processzió a háztól a templomba
- (5) Gyázmise
- (6) Abszolúció (egyszeres, beszenteléssel)
- (7) Processzió a ravaltól a sírhoz
- (8) Sírba tétel
- (9) Beszentelés
- (10) Hantvetés és elföldelés
- (11) Beszéd (csak Telegdi)
- (12) Processzió a sírtól a templomba (csak Pázmány)

Áttekintés

A rítussor általános szerkezetét helyszínek és átvonulások: stációk és processziók szervezik. A négy lehetséges helyszín sorrendben a halál helye (ház), a holttest előkészítésének, azaz lemosásának és felöltöztetésének helye (halottasház), a templom, a sírhely

(temető) és ismét a templom. A processziók indulását és a jelentősebb cselekményi mozzanatok a holttest szenteltvízzel és tömjénnel való ismételt beszentelése, a megérkezéseket könyörgések vagy könyörgések sorozatai jelzik. A háznál történik az exspiratio, a halottasházban a holttest előkészítése, a templomban a virrasztó zsolozsma, a gyászmise és az abszolúció, a temetőben az elföldelés, amely több, liturgikusan megkülönböztetett szakaszra oszlik, végül ismét a templomban engesztelő-vigasztaló imák fejezik be a cselekménysort.

Meghatározó szerkezeti különbség lehet a halottmosás helyzete, az abszolúció fölépítése és az elhantolás szakaszai. Csak az újkori változatokra jellemző a halottmosás kiiktatása a liturgikus keretből, a virrasztás áthelyezése a házhoz és az elhantolást kísérő bő szöveganyag elhagyása.

A Magyarországról fennmaradt temetési rítusok cselekményi vázát az alábbi összehasonlító táblázattal szemléltetem (a P oszlopában eleinte mutatkozó hiány nem tartalmi eltérésre, hanem forráshiányra utal):²²

P	O (+ Str408)	Cz + MZ	Telegdi + Pázmány
HÁZ	HÁZ expiratio beszentelés <i>átvonulás</i> HALOTTASHÁZ megérkezés (Str408 –) halottmosás beszentelés	HÁZ expiratio halottmosás <i>átvonulás</i>	HÁZ expiratio
beszentelés <i>átvonulás</i>			
TEMPLOM	TEMPLOM	TEMPLOM megérkezés	
halottvirrasztás	halottvirrasztás	halottvirrasztás	halottvirrasztás beszentelés <i>átvonulás</i>
abszolúció <i>átvonulás</i>	gyászmise abszolúció <i>átvonulás</i>	gyászmise abszolúció <i>átvonulás</i>	gyászmise abszolúció <i>átvonulás</i>
TEMETŐ megérkezés beszentelés	TEMETŐ megérkezés beszentelés	TEMETŐ megérkezés beszentelés földre helyezés (Cz +)	TEMETŐ
sírba tétel beszentelés koporsó lezárása beszéd hantvetés	sírba tétel beszentelés koporsó lezárása beszéd hantvetés	sírba tétel beszentelés hantvetés és elföldelés	sírba tétel beszentelés hantvetés és elföldelés beszéd
könyörgések temetőben nyugvókért	könyörgések	könyörgések beszentelés	

P	O (+ Str408)	Cz + MZ	Telegdi + Pázmány
<i>átvonulás</i>	<i>átvonulás</i>	<i>átvonulás</i>	<i>átvonulás</i>
TEMPLOM	TEMPLOM	TEMPLOM	TEMPLOM
könyörgés	zsoltárok	zsoltárok	
FÜGGELÉK	könyörgések	könyörgések	EGYÉB

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a három középkori változat azonos szerkezeti elemeket használ. Az ezekhez fölhasznált szövegek és dallamok is egy összeurópai készletből merítenek.²³ Voltaképpen kérdésünk az, hogy a lényegi rokonságon túl melyek a magyarországi változatok jellegzetesen azonos vonásai, és melyek azok a jellegzetes vonások, amelyek megkülönböztetik őket egymástól. Ha ezeket sikerül elkülöníteni, külföldi párhuzamok segítségével utóbb azt is kideríthetjük, hogy a közös vonások kifejezetten magyarok-e, azaz liturgikus „hungarikumnak” tekinthetők, és ha igen, vajon osztozik-e bennük a P által képviselt szertartásrend is. Ha pedig nem tekinthetők kifejezetten magyarnak, vagy ha akárcsak a P szertartásrendje nem tekinthető annak, akkor a külföldi párhuzamok idővel rávilágíthatnak: milyen úzusokat használtak föl, tekintettek mintának vagy nyersanyagként azok, akik a rítus magyarországi változatait egykor kialakították. Hogy mindezt választ kapjunk, az egyes modulokat részletesen, az egyes szöveges tételekre való tekintettel kell elemeznünk.

SZERKEZET ÉS SZÖVEGVÁLOGATÁS

Exspiratio

Mint említettem, a lélek kilehelése, vagyis az exspiratio modulja határterületet képez a lélekajánlás és a temetés előkészületei között. A P-ben nem szerepel, viszont a Telegdi épen megőrzi a XIV–XVI. századi forrásokból ismert esztergomi változatot a maga hagyományos, középkori alakjában. Az esztergomi típus, amelyhez tehát a Str408, az O és a Telegdi tartozik, egyszeres szuffrágiumformát alkalmaz. Amikor a lélek eltávozik, eléneklik a *Subvenite sancti Dei* responzóriumot (verzusai: *Suscipiat te Christus, Requiem aeternam*), ezt précesz követi, majd könyörgések sorozata, amelyek közül a két legszilárdabb a *Tibi Domine commendamus ... deleas et abstergas* és a *Suscipe ... ergastulo ... resuscitari mereatur* kezdetű. (A tételek kezdő- és zárószavait úgy adom meg, hogy a lehető legrövidebbek, a tételkészleten belül mégis pontosan azonosíthatók legyenek.) Különbség csak egy, a XV–XVI. századi könyvekben érvényesülő „karcúsító” tendenciában mutatkozik. A Str408 még hosszabb préceszt és négy könyörgést ír elő, amelyekből leszarmazottai már csak négy verzikulust és két könyörgést tartanak meg. A tételválasztás és a sorrend azonban változatlan, ami mindig világos jele a rítusok közti egyenes ági leszarmazásnak. Hogy a Pázmány itt a római szertartásrendet követi, azt éppen az bizonyítja, hogy a préceszben új verseket alkalmaz, és hogy elhagyja a *Suscipe ... ergastulo* kezdetű könyörgést.

Str408	O	Telegdi
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
Subvenite	Subvenite	Subvenite
PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ
A porta inferi	A porta inferi	A porta inferi
Credo videre	Credo videre	Credo videre
Ne tradas	Ne tradas	Ne tradas
Suscipe Domine		
Domine miserere ei	Domine miserere ei	Domine miserere ei
KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK
Tibi Domine	Tibi Domine	Tibi Domine
Suscipe ... de Aegypti		
Agnosce Domine		
Suscipe ... ergastulo	Suscipe ... ergastulo	Suscipe ... ergastulo

A Cz–MZ típus legfeltűnőbb különbsége, hogy a két fő könyörgés közé újabb tételeket és préceszt iktat be, amitől a *Suscipe ... ergastulo* könyörgés egy önálló egység lezárásával válik. Ennek a szövegi beavatkozásnak dramaturgiai párhuzama, hogy az így létrejövő két szuffrágiumforma közé kerül bennük a halottmosás, még a halál helyszínén, míg az esztergomi típusban csak később, a processzió után történik meg. A második egység funkciója azonban nem azonos a két forrásban. A Cz-ben előbb történik meg a halottmosás, liturgikus szövegek vagy énekek nem tartoznak hozzá, majd újra a *Subvenite* responzóriumot éneklék el, amely processziós énekként szolgál a megmosott holttest templomba viteléhez, és egyben a második szuffrágiumformát indítja. Az MZ-ben a második szuffrágiumforma mintegy a halottmosást ritualizálja, foglalja szöveges keretbe. Előbb egy *Commendamus tibi* kezdetű, litániaszerű „könyörgés” hangzik el, ez felel meg a szuffrágiumforma „fejének”, indításának, majd a précesz és a *Suscipe ... ergastulo* a halottmosást zárja le, és csak ezután következik a *Subvenite* responzórium, amely itt is a templomba vitelt kíséri. A jelenség szép példája annak is, hogy a rítusok szöveges és dramaturgiai rokonsága nem ugyanazon a síkon érvényesül. A két forrás rokonságát támasztja alá a két précesz összeállítás is, és az előbbi jellemző hiányai az esztergomi változathoz képest. Az első précesz egyébként az MZ-ben pontosan megfelel a Pázmány és rajta keresztül a római rituále válogatásának.

Cz	MZ
Első szuffrágiumforma	Első szuffrágiumforma
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
Subvenite sancti	Subvenite sancti
PRÉCESZ	PRÉCESZ
Requiem aeternam	Requiem aeternam
A porta inferi	A porta inferi
Credo videre	
Domine miserere ei	
Ne tradas	
	Requiescat in pace

Cz	MZ
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
Tibi Domine commendamus ... pietatis absterge	Tibi Domine commendamus ... pietatis absterge
Második szuffrágiumforma	Második szuffrágiumforma
<i>halottmosás</i>	
<i>processzió</i>	
RESPONZÓRIUM	LITÁNIA
Subvenite sancti	Commendamus ... omnia adoravit
	<i>halottmosás</i>
PRÉCESZ	PRÉCESZ
In memoria aeterna	In memoria aeterna
Ne tradas	Ne tradas
Non intres in iudicium	Non intres in iudicium
A porta inferi	A porta inferi
Credo videre	
Domine miserere ei	
	Requiescant in pace
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
Suscipe ... ergastulo ... resuscitari mereatur	Suscipe ... ergastulo ... resuscitari mereatur
	<i>processzió</i>
	RESPONZÓRIUM
	Subvenite sancti

Az exspiratio jellegzetesen „összmagyar” vonásának ezek alapján csak *Subvenite* responzórium és a két záró könyörgés együttes használata bizonyul, a két típus egyenként azonban már számos jól azonosítható vonással rendelkezik.

Processzió és megérkezés a templomba vagy a halottasházba

A következő modul dramaturgiailag három szakaszra bontható: a templomba tartó menet elindulására, magára a vonulásra, és végül a megérkezésre, de típusonként eltér, hogy melyik szakasz milyen mértékben van ellátva szöveges tételekkel. A legkezdetleesebb a Cz–MZ típus, amelyet fentebb részleteztem. Itt a halottmosáshoz kapcsolódó második szuffrágiumforma tölti be a processzió elindításához (MZ) vagy megérkezéséhez (Cz) kapcsolódó szövegelem szerepét is, a menetet pedig a *Subvenite* responzórium ismételt eléneklése kíséri. Mivel a processzió indulásához és érkezéséhez kapcsolódó szöveganyag nem sajátosan ezt a funkciót hivatott betölteni, vagy az induláshoz (MZ), vagy az érkezéshez (Cz) egyáltalán nem kapcsolódik szöveg.

Az esztergomi típusban a menet indulása előtt beszentelik a holttestet, azaz meghintik szenteltvízzel és megtömjénezik, de szövegek nem kapcsolódnak a beszenteléshez. Lehet, hogy a Cz–MZ típusban ez éppen a halottmosás közelsége miatt marad el. A processzió énekanyaga Esztergomban igen gazdag volt: előbb az *Absolve* responzórium, majd egy-egy zsoltár (Ps 24 és 50) szólalt meg egy-egy antifóna alatt (*Suscipiat* és *Laeto animo*). A menet előbb nem a templomba, hanem a halottasházba érkezett meg;

itt három hosszú könyörgés, majd précesz beiktatása után egy negyedik, rövidebb hangzott el *Requiem* záró formulával, és ekkor került sor a halottmosásra, amelyet újabb précesz és könyörgés zárt. Ezen a szakaszon a Str408 és az O összeállítása ismét pontosan megegyezik, ami azt sugallja, hogy a Str408 innentől kezdve elveszett temetési modulja is az O-éhoz lehetett nagyon hasonló, tehát az utóbbi szertartásrend legkésőbb a XIV. században már létezett. A halottmosás után a holttestet ismét beszentelték. Précesz követően ismét elhangzott (ugyanabban a funkcióban, mint a Cz–MZ típusban) a *Suscipe ... ergastulo* könyörgés, és a testet a templomba vitték egy újabb, az *In paradiso* antifónával és zsoltározással (Ps 113, 118) kísért processzió keretében.

Str408	O
<i>processzió</i>	<i>processzió</i>
ÉNEKTÉTELEK	ÉNEKTÉTELEK
Absolve Domine	Absolve Domine
Ad te Domine levavi	Ad te levavi animam meam (Ps 24)
Suscipiat te Christus	Suscipiat te Christus
Miserere mei Deus secundum (Ps 50)	Miserere mei Deus secundum (Ps 50)
Laeto animo	Laeto animo
<i>megérkezés</i>	<i>megérkezés</i>
KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK
Misericordiam tuam ... perpetuae satietur	Misericordiam tuam ... perpetuae satietur
Omnipotens ... qui humano corpori	Omnipotens ... qui humano corpori
Diri vulneris	Diri vulneris
PRÉCESZ	PRÉCESZ
Non intres in iudicium	Non intres in iudicium
Ne tradas	Ne tradas
Anima eius in bonis demoretur	Anima eius in bonis demorabitur
A porta inferi	A porta inferi
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
Petimus clementissime ... habere in caelis	Petimus clementissime ... habere in caelis
FORMULA	FORMULA
Requiescat in pace	Requiescat in pace
<i>halottmosás</i>	<i>halottmosás</i>
(a forrás itt megszakad)	PRÉCESZ
	In memoria aeterna
	Ne tradas
	Domine miserere ei
	KÖNYÖRGÉS
	Suscipe ... ergastulo ... resuscitari mereatur
	<i>processzió</i>
	ÉNEKTÉTELEK
	In paradisum
	In exitu Israel
	Beati immaculati

Ez az a tartalmi egység, ahol az ordónak a P-ben fennmaradt szakasza elkezdődik. Jól-lehet mindkét másik magyar változattól eltér, elszórtan mindkettővel vannak közös vonásai. A Str408–O típusal köti össze, hogy a processzió indulása előtt a holttestet beszentelik, a Cz–MZ típusal közös vonása, hogy a halottmosás eddigre már megtörtént, a menetet a *Subvenite* rezponzorium kíséri, és a vonulás célja a templom, pontosabban annak egyik oltára.

Többen vannak mégis a P saját, mindkét magyar változattól eltérő jegyei. A menet indulása előtti beszenteléshez —és talán a kódexből hiányzó, de értelemszerűen ezt megelőző halottmosáshoz— rövid précesz és két könyörgés kapcsolódik, a menetet a *Subvenite* mellett a *Libera* rezponzorium kíséri, megérkezéskor pedig rövid précesz, egyetlen könyörgés és a *Heu mihi* rezponzorium szólal meg.²⁴ Mindez sem a szerkezet, sem a tételválogatás szintjén nem emlékeztet a többi hazai típusra. Az analóg helyek eltérései kissé leegyszerűsítve így ábrázolhatók:

P	Str408 + O	Cz + MZ
<i>halottmosás</i> (?)		<i>halottmosás</i>
<i>indulás</i> (beszentelés)	<i>indulás</i> (beszentelés)	<i>indulás</i>
PRÉCESZ		PRÉCESZ
A porta inferi		In memoria aeterna (stb.)
KÖNYÖRGÉS		KÖNYÖRGÉS
Deus vitae dator		Suscipe ... ergastulo
Deus qui humanarum		
<i>processzió</i>	<i>processzió</i>	<i>processzió</i>
ÉNEKTÉTELEK	ÉNEKTÉTELEK	ÉNEKTÉTELEK
Subvenite sancti	Absolve Domine (stb.)	Subvenite sancti
Libera me		
<i>megérkezés</i>	<i>megérkezés</i>	<i>megérkezés</i>
PRÉCESZ		
A porta inferi		
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	
Deus veniae largitor	Misericordiam tuam (stb.)	
RESPONZÓRIUM		
Heu mihi Domine	<i>halottmosás</i>	
	<i>processzió</i>	

Halottvirrasztás, gyászmise

A soron következő mozzanat a halotti zsolozsma vagy annak egy része, amelyet gyászmise követ. Ezek a szertartások a zsolozsmás- és misekönyvekben szerepelnek, szerkezetük és hagyományozásuk más jellegű, így a jelen elemzésben nem térek ki rájuk. Az O csak általánosságban fogalmaz, a Cz és az MZ egyértelművé teszi, hogy ki-

lenc olvasmánnyal, azaz teljes, három nokturnusos formájában kell elvégezni a matutínusot.

A P vonatkozó rubrikája két szempontból is különös. Egyrészt egyáltalán nem utal a gyászmisére, másrészt a zsolozsmáról így beszél: „kezdjék el a zoltárokat, amelyek kimaradtak, három nokturnusra elosztva”. Ilyen megfogalmazások nem a voltaképpen zsolozsmára szoktak utalni, hanem arra a például premontreieknél élő szokásra,²⁵ amely szerint a ravatal fölött a teljes zoltároskönyvet elimádkozzák három szakaszban. A „kimaradt zoltárok” említése ismét megerősíti, hogy az ordó eleje hiányzik: valószínűleg a halál beállta után, annak helyén kezdték el a virrasztást, amelyet a templomban fölállított ravatal mellett folytattak. A világi forrásoktól való eltérés és a premontrei párhuzam mindenesetre szerzetesi környezethez illik.

Végül leginkább a halottvirrasztáshoz sorolható a Telegdi és a Pázmány legföltűnőbb, előzmény nélküli megoldása, amelyet összefoglalóan *Circumdederunt* modulként írhatnánk le. A *Circumdederunt* modulban két jelenség keveredik: a házból a templomba tartó processzió indítása, és a halottvirrasztás. Az „ötlet” a Telegdiben merül föl először. Eszerint a papság processzióban vonul ki az elhunyt házához, a celebráns az *Oremus pro fidelibus defunctis* felhívással szólítja imára a jelenlévőket, majd elvégzik a halotti matutínus első nokturnusát, és —eszerint a laudes zoltározását kihagyva— hozzáfűzik a laudest befejező evangéliumi kantikumot (*Benedictus*) a maga antifónájával (*Absolve*), préceszével, könyörgésével és a Szent Mihály-szuffrágiummal. Rövidítési lehetőségként följánlja, hogy a matutínus három zoltára is elhagyható, ebben az esetben a matutínusból csak a *Circumdederunt* invitatórium és a 94. zoltár (*Venite*) marad. A Pázmány —ezúttal római előzmények nélkül— már csak ezt a rövidített formát közli.

A *Circumdederunt* modul mögötti eredeti elgondolás tehát az, hogy az elhantolást megelőző halotti rítusok helyett még a háznál, a templomba vitel előtt végezzék el a zsolozsmát, majd ez rövidül önálló, a zsolozsmát csak stilizáló szertartási elemre, amely a tényleges újkori gyakorlatban maga is inkább a temetőben valósult meg.²⁶ A *Circumdederunt* invitatórium és az *Absolve* Benedictus-antifóna szilárd eleme a középkori esztergomi zsolozsmahagyománynak, de Európa-szerte egyébként megközelítőleg sem általános. A szertartás szerkezete és maga a jelenség viszont előzmény nélküli.

A Telegdi és a Pázmány szerint a háztól processzió indult a templomba, ahol a gyászmisét tartották. A menetet a *Libera* responzórium éneklése kísérte, amely a Pázmányban a *Miserere* zoltárral (Ps 50) egészül ki.

Abszolúció

Szigorú értelemben vett abszolúciónak azt a „nagy” beszentelést nevezzük, amelyet a gyászmise után, a templomban fölállított ravatalon végez a pap. Az újkorban általánossá vált római–kuriális úzus ez alatt énekelte a *Libera* responzóriumot,²⁷ amely így a liturgikus köznyelvben az abszolúció szinonimájává vált.

Az érett magyar változatok párhuzamossága az abszolúció esetében szembeötlő. Az O, a Cz és a MZ közös jellegzetessége, hogy az abszolúciót a *Non intres* kezdetű kö-

nyörgéssel vezeti be, majd három párhuzamos szerkezetű szuffrágiumformát használ, amelyek mindegyike rezponzóriumból, préceszből és könyörgésből áll. A könyörgések közül az első kettő (*Deus cui omnia vivunt* és *Fac ... cum servo tuo ... angelicis choris*) mindhárom forrásban azonos. Az O rubrikálisan szűkszavú, de a Cz és az MZ rubrikái a tömjén és a szenteltvíz használatára is kitérnek: a pap mindháromszor ugyanúgy füstöli és hinti meg a testet az énektételek alatt, majd a ravatalnál megállva imádkozza elő a préceszt és mondja el a könyörgéseket. A szerkezeti azonosság ellenére a tételválasztás egyértelműen megkülönbözteti az O típusát a Cz–MZ típustól. Az utóbbiak rezponzóriumi és könyörgései végig ugyanazok, az utolsó abszolúció előtt bővebb préceszt használnak, de az O-val szemben ott is csak egy könyörgést. A Cz az egész modult egy csak rá jellemző formulával fejezi be.

O	Cz	MZ
Bevezetés	Bevezetés	Bevezetés
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
Non intres in iudicium	Non intres in iudicium	Non intres in iudicium
Első szuffrágiumforma	Első szuffrágiumforma	Első szuffrágiumforma
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
Subvenite sancti	Subvenite sancti	Subvenite sancti
PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ
Et ne nos inducas	Et ne nos inducas	Et ne nos inducas
A porta inferi	A porta inferi	
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
Deus cui omnia vivunt	Deus cui omnia vivunt	Deus cui omnia vivunt
Második szuffrágiumforma	Második szuffrágiumforma	Második szuffrágiumforma
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
Antequam nascerer	Ne recorderis	Ne recorderis
PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ
Et ne nos inducas	Et ne nos inducas	Et ne nos inducas
A porta inferi	A porta inferi	
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
Fac ... cum servo tuo	Fac ... cum servo tuo	Fac ... cum servo tuo
Harmadik szuffrágiumforma	Harmadik szuffrágiumforma	Harmadik szuffrágiumforma
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
Qui Lazarum resuscitasti	Libera me	Libera me
PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ
Et ne nos inducas	Et ne nos inducas	Et ne nos inducas
	Requiem aeternam	Requiem aeternam
A porta inferi		A porta inferi
		Requiescant in pace
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
Inclina ... esse consortem	Absolve ... pietatis absterge	Absolve ... pietatis absterge
Deus universorum creator		

O	Cz	MZ
	Befejezés FORMULA Frater N. absolvo te	

A P eljárása mindezeketől gyökeresen különbözik. Az abszolúció ott is három párhuzamos tagból áll, ott is rezponzóriumoké a főszerep, és a könyörgések is megegyeznek a többi magyar forrásból ismertekkel, de az egyezések annyira rendszertelenek, hogy vélhetően inkább vezethetjük le őket a római rítus közös készletéből, semmint közvetlen rokonságból. Ennél is különösebb egy, a teljes magyar rituále-hagyományban példátlan szemléleti sajátosság, hogy tudniillik a P-ben könyörgések nyitják, és a rezponzóriumok zárják a szakaszokat. Ennek a következménye, hogy a *Non intres* kezdetű könyörgés itt nem az egész abszolúció nyitánya, hanem annak a három közül első könyörgése. Hogy ez az eljárás nem véletlenszerű, azt a *Non intres* előtti précesz és a P megelőző processziójának a templomba érkezése mutatja: ott szintén egy könyörgés és egy arra következő rezponzórium zárta a modult. Hogy a P rokonítható-e egyáltalán bármilyen szempontból a többi magyar forrással, azt a hármas szerkezetű abszolúció és a könyörgések külföldi elterjedési köre fogja megmutatni.²⁸

P	O	Cz + MZ
Első szuffrágiumforma	Bevezetés	Bevezetés
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
Non intres in iudicium	Non intres in iudicium	Non intres in iudicium
	Első szuffrágiumforma	Első szuffrágiumforma
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
Heu mihi Domine	Subvenite sancti	Subvenite sancti
Második szuffrágiumforma		
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
Fac ... cum servo tuo	Deus cui omnia vivunt	Deus cui omnia vivunt
	Második szuffrágiumforma	Második szuffrágiumforma
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
Peccantem me cottidie	Antequam nascerer	Ne recorderis
Harmadik szuffrágiumforma		
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
Inclina ... esse consortem	Fac ... cum servo tuo	Fac ... cum servo tuo
	Harmadik szuffrágiumforma	Harmadik szuffrágiumforma
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
Memento mei Deus	Qui Lazarum resuscitasti	Libera me
	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
	Inclina ... esse consortem	Absolve ... pietatis absterge
	Deus universorum creator	

Az újkori rituálék közül a Telegdi elhagyja az abszolúciót, a Pázmány pedig a római rituále egyszeres abszolúcióját veszi át a *Libera* rezponzóriummal és a *Deus cui proprium* könyörgéssel, a középkori hagyomány szempontjából tehát érdektelenek.

Elhantolás

Az elhantolást kísérő tételek szervező elve, hogy a cselekménysor gesztusokra különül el, és minden egyes gesztushoz egy-egy antifóna, zsoltár és olykor könyörgés tartozik. Az elhunyt nevében elhangzó énektételek értelmezik a megfelelő cselekményt és kitöltik a hozzá szükséges időt, a könyörgéseket pedig, ha vannak, vagy ezekkel párhuzamosan, halkán mondja el a pap, vagy fennhangon imádkozza őket, lezárva és összefoglalva a megelőző mozzanatot. A középkori eredetű magyarországi ordók mindegyike ezt a sémát követi, és az egyes mozzanatokot kísérő első öt antifóna és zsoltár (Ps 117, 41, 131, 138) is azonos bennük, ez esetben még a P sem képez kivételt. Jóllehet a magyar hagyomány egysége ezen a szakaszon feltűnő, óvatosságra int, hogy a temetési antifónák szoros tartalmi kapcsolatban állnak a megfelelő mozzanattal, így válogatásuk és sorrendjük némiképp magától értődő. Hogy kifejezetten a magyar hagyományra jellemzők-e, vagy szélesebb körben használatosak, azt a kutatás következő szakasza lesz hivatva eldönteni.

A cselekménysort szervező gesztusok a következők: (1) kivonulás a sírhoz, (2) megérkezés, (3) a sír megszentelése és a test sírba helyezése, (4) a koporsó lezárása, (5) hantvetés és folytatólagosan a sír betemetése. A sírhoz való megérkezést a Cz-ben a test földre helyezése is nyomatékosítja, és különbség mutatkozik a koporsó lezárásának módjában; mint korábban írtam, nem minden ordó számol kő- vagy fafedéllel lezárható szarkofággal, illetve koporsóval (ez csak az O-ban van így), egyszerűbb körülmények között a tetemet a puszta földre temetik, így a koporsó lezárása összefolyhat a hantvetéssel, de mindig két külön tétel tartozik hozzájuk. A sírhoz vonuló processzió és a megérkezés mozzanata sem mindenütt különül el élesen, de itt is rendszert két tételcsoport kapcsolódik a szertartás adott szakaszához.

A sírhoz induló processzió jellegzetes kísérő tétele az *In paradisum* antifóna. Ez a tétel az O-ból mint a biztosan esztergomi hagyomány egyetlen megbízható tanújából csak látszólag hiányzik. Az O ugyanis föltételez egy olyan stációt, amelyet a többi ordó nem: a halottasházat, ahonnan saját, párhuzamokkal nem rendelkező processziót vezetett a templomba. Ennek a vonulásnak volt kísérő antifónája az *In paradisum* az *In exitu Israel* zsoltárral (Ps 113), amelyet ezért az O nem használ föl még egyszer a templomból a sírhoz tartó processzióhoz. Az eset ismét annak bizonyítéka, hogy a szövegi és a dramaturgiai rokonságot hasznos egymástól elválasztanunk.

P	O	Cz	MZ
<i>kivonulás</i>	<i>előző processzió</i>	<i>kivonulás</i>	<i>kivonulás</i>
ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA
In paradisum	In paradisum	In paradisum	In paradisum
ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR

P	O	Cz	MZ
In exitu Israel	In exitu Israel Beati immaculati	Chorus angelorum	Chorus angelorum
		KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
		Deus qui fundasti	Deus qui fundasti
	<i>kivonulás</i>	<i>sír megszentelése</i>	<i>sír megszentelése</i>
ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA
Aperite mihi	Aperite illi	Aperite mihi	Aperite mihi
ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR
Confitemini Domino	Confitemini Domino	Confitemini Domino	Confitemini Domino
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS		
	Piae recordationis		
Deus qui fundasti	Deus qui fundasti		
<i>sírba helyezés</i>	<i>sírba helyezés</i>	<i>sírba helyezés</i>	<i>sírba helyezés</i>
ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA
Ingrediar	Ingrediar	Ingrediar	Ingrediar
ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR
Quemadmodum	Quemadmodum	Quemadmodum	Quemadmodum
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS		
Obsecramus	Obsecramus		
<i>koporsó lezárása</i>	<i>koporsó lezárása</i>		<i>hantvetés</i>
			FORMULA
			Sume tibi terra
ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA
Haec requies mea	Haec requies mea	Haec requies mea	Haec requies mea
ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR
Memento Domine	Memento Domine	Memento Domine	Memento Domine
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS		
Deus apud quem	Deus apud quem		
<i>beszéd</i>	<i>beszéd</i>		
	Absolvimus te frater		
<i>hantvetés</i>	<i>hantvetés</i>	<i>hantvetés</i>	
FORMULA	FORMULA	FORMULA	
In nomine Patris	In nomine Patris	In nomine Patris	
ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA
De terra plasmasti me	De terra plasmasti me	De terra plasmasti me	De terra formasti me
ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR
Domine probasti	Domine probasti	Domine probasti	Domine probasti

A fönti áttekintésből ismét egyértelmű a Cz és az MZ szoros kapcsolata: az egyedüli különbség a rubrikákban van, illetve abban, hogy az MZ az *In nomine Patris* helyett a *Sume tibi terra quod tuum est* formulával kíséri a hantvetést. Ez azonban paraliturgiába hajló elem: még XIX. századi példákat is ismerünk,²⁹ amikor a szertartásrend lényegi azonossága mellett egyes újonnan alkotott vagy kifejezőbbre átfogalmazott, cse-

lekményes mozzanatokot kísérő formulák jelennek meg különféle rítusokban, köztük a temetésben is.

Ennél sokkal figyelemreméltóbb, hogy az eddig teljesen különbözőnek mutatkozó P milyen szorosan illeszkedik az O esztergomi rendjéhez. A Cz–MZ típushoz képest rendszerszerűen megegyeznek a következőkben: az *In paradisum* antifónához a 113. zsoltárt, és nem a *Chorus angelorum* verzust rendelik; nemcsak a modul elején és végén, hanem minden egyes mozzanatnál használnak könyörgéseket, az *In paradisum* után azonban még nem; e könyörgések válogatása és sorrendje ugyanaz; a nyitott sír mellett gyászbeszédet írnak elő. Különbség legfőképpen az O néhány többletében van: az *In paradisum*-hoz rendelt másik, 118. zsoltárban, sírhoz való megérkezéskor elhangzó *Piae recordationis* kezdetű invitációban (ez a P függelékében is szerepel mint a halotti évfordulók könyörgése), és a hantvetés előtti feloldozási formulában. Mindez „hibahatáron” belül van, a P és az O tartalmi rokonságát csak akkor lehetne megkérdőjelezni, ha pontosan ugyanezt az elrendezést külföldi forrásokban is megtalálnánk.

Ez az a modul, amelytől a kora újkori szerkesztők alig érthető kíméletlenséggel megváltak. A Telegdi és a Pázmány csak a sírhoz vonuló processziót tartja meg, különös módon az *In paradisum* antifónához a *De profundis* zsoltárt (Ps 129) rendelve, amely ebben a szerepben egyik középkori változatban sem fordul elő, de különbözik a római rituálétól is, ahol a Cz–MZ változathoz ismert *Chorus angelorum* verzus volt használatos. Ez a középkori előzményektől, de a római szokástól is különböző eljárás a háznál végzett zsolozsmatöredékhez hasonlóan arra figyelmeztet, hogy a Telegdi és a Pázmány összeállítására kortárs külföldi, de nem római-kuriális források is hatással lehettek.

A sír betemetése után

Az elhantolás antifónák és zsoltárok által meghatározott modulja valójában nem fejeződik be a *De terra plasmasti me* antifónával és a 138. zsoltárral. Hasonló szerepet tölthet be a *Non intres in iudicium* antifóna a 142. zsoltárral, az *Omnis spiritus* antifóna a 148. zsoltárral, és a Cz–MZ típusban az *Ego sum resurrectio et vita* vagy a P-ben az *Omne quod dat mihi Pater* antifóna a *Benedictus* kantikummal. Ha ezeket is a modul részének tekintjük, egy hét zsoltárból és egy kantikumból álló, megtervezettnek tűnő sorozathoz jutunk.

Az ok, amiért az elhantolás záró szakaszának mégis külön alfejezetet szentelek, ket-tős. Egyrészt a P és az O eddig megfigyelt kapcsolata innentől kezdve meggyengül; az O-ban egyáltalán nem szerepelnek ezek az antifónák és zsoltárok, a P pedig saját útra tér, de ahol vannak párhuzamai, ott is inkább a Cz–MZ csoporttal tart. Másrészt megjelennek a temetést lezáró mozzanatok: a beszéd, a gyászolókat imádságra szólító invitatio és a záró könyörgések. Ezek a P-ben és az O-ban részint még a nyitott sír fölött hangoznak el, megszakítva az antifónák és zsoltárok ütemes egymásra következősét, a többi forrásban viszont a sír betemetése utánra maradnak, ami megnehezíti az analógiák szemléletes bemutatását.

A főbb szerkezeti különbségek ezek. A P a közvetlenül a sír betemetése után iktatja be az invitatiót, de az elhunytért mondandó két záró könyörgést a soron következő egy-egy antifóna és zsoltár utánra hagyja, míg a többi forrás az antifónákból és zsoltárokból álló teljes szakasz elhangzása után mondatja az invitatiót, és —mivel már nem köti őket az antifónák, zsoltárok és könyörgések egymásra következésének szabályszerűsége— az invitatio után záró könyörgések egész sorozatát közlik. Ez érvényes az O-ra is, azzal a különbséggel, hogy az utolsó két–három antifónát a hozzájuk tartozó zsoltárokkal és kantikummal egyszerűen elhagyja.

A P szerkesztőjének formaérzéke szerint tehát a záró könyörgések az elhantolás logikáját folytatják. Nyolc antifónához kapcsolódik hét zsoltár és egy kanticum, és az első, processziót kísérő antifóna és zsoltár kivételével minden antifóna visszatérése után elhangzik egy-egy könyörgés. Mivel a könyörgések a megelőző énektételekhez kapcsolódnak, önálló záró könyörgéssorozat nincs, a modul lezárását csak az emeli ki, hogy az utolsó könyörgést précesz vezet be, ezzel mintegy szuffragiumformájúvá alakítva a modul lezárását. Figyelemreméltó, hogy a P függelékei közt található három hosszú könyörgés funkcionálisan éppen a hiányzó, záró könyörgéssorozat szerepét töltené be.

A Cz–MZ típusban az elhantolás során nem követik könyörgések az antifóna-zsoltár párokat, így a könyörgések teljes sorozata független, záró modullá válik a sír betemetése után.

Az O elrendezése valamivel következetlenebb: csak öt antifóna-zsoltár párt használ, köztük könyörgésekkel, mint a P, de a sír betemetése utáni invitációval új modult indít, három terjedelmes záró könyörgéssel. E könyörgések válogatása és sorrendje megegyezik a Cz–MZ típuséval, még akkor is, ha az utóbbiak megtoldják a sorozatot néhány, az O-ból hiányzó tétellel: a közös alap a *Temeritatis, Debitum, Suscipe* kezdetű tételhármás. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy az O már „elhasználta” néhány halottas orációt az elhantolás antifónái és zsoltárai között.

Ha a P függelékét is tekintetbe vesszük, ebben az esetben nem lehet kizárni, hogy éppen a P által megőrzött szertartásrend képviseli a két későbbről ismert magyarországi típus közös őst, amely talán a H elveszett ordójában is szerepelt. Vitathatatlan, hogy az utolsó antifónák, zsoltárok és kanticum a sír betemetése után már fölöslegesnek tűnnek: nem kísérik cselekményt, legföljebb a hetes szám iránti esztétikai és a vigasztaló, feltámadási tematika iránti gondolati-érzelmi igény indokolja jelenlétüket. Az O szerkesztőit ez nem befolyásolta: ha voltak egyáltalán ilyen antifónák az esztergomi típus előtörténetében, elhagyták őket a záró könyörgések kedvéért. A Cz–MZ szerkesztői sajnáltak volna megválni az énektételektől, de nem akartak lemondani a tartalmas és nyomatékos záró könyörgéssorozatról sem, amely függelékesen már a P ordójában is megjelent.

P	O	Cz	MZ
Kevert szerkezet		Énektételek	Énektételek
INVITATIO			
Oremus fratres carissimi			
ANTIFÓNA		ANTIFÓNA	ANTIFÓNA

P	O	Cz	MZ
Non intres in iudicium		Non intres in iudicium	Non intres in iudicium
ZSOLTÁR		ZSOLTÁR	ZSOLTÁR
Domine exaudi		Domine exaudi	Domine exaudi
KÖNYÖRGÉS			
Deus qui iustis			
ANTIFÓNA		ANTIFÓNA	ANTIFÓNA
Omnis spiritus		Omnis spiritus	Omnis spiritus
ZSOLTÁR		ZSOLTÁR	ZSOLTÁR
Laudate Dominum		Laudate Dominum	Laudate Dominum
		ANTIFÓNA	ANTIFÓNA
		Ego sum resurrectio	Ego sum resurrectio
		KANTIKUM	KANTIKUM
		Benedictus	Benedictus
	Könyörgéssorozat	Könyörgéssorozat	Könyörgéssorozat
	INVITATIO	INVITATIO	INVITATIO
	Oremus fratres carissimi	Oremus fratres carissimi	Oremus fratres carissimi
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK
	Deus vitae dator	Deus cui omnia vivunt	Deus cui omnia vivunt
	Temeritatis quidem	Temeritatis quidem	Temeritatis quidem
		Opus est misericordiae	Opus est misericordiae
Debitum humani	Debitum humani	Debitum humani	Debitum humani
		... qui humano corpori	Deus apud quem
	Suscipe ... revertentem	Suscipe ... revertentem	
ANTIFÓNA			
Omne quod dat			
KANTIKUM			
Benedictus			

A P függelékében szintén három könyörgés szerepel, ugyanannyi, amennyi a másik három forrás közös, legalapvetőbb tulajdonának bizonyult, és a háromból kettő a tételválasztás szintjén is ugyanaz (*Temeritatis* és *Suscipe*). A harmadik, szintén *Suscipe* kezdetű, de másként folytatódó (*in bonum habitaculum*) könyörgés nem szerepel másutt a magyarországi emlékekben, külföldi párhuzamainak föltérképezése még hasznos lehet a P kutatásához.

Az újkori források közül a Pázmány tartalmazza ugyan az *Ego sum resurrectio* antifónát és a *Benedictus* kantikumot, de a rá következő précesz és könyörgés egyértelművé teszik, hogy itt is a római rituálét követi, nem a Cz–MZ típus örökségéből merít.

Közbenjáró imádságok

A voltaképpen temetést az elhunytakról való általános megemlékezés (*necrologium*) zárja: a gyászolók befejezik az elhantolást, és mintegy először mondják el a tisztítóhelyen szenvedő lélekért mondandó közbenjáró imádságokat, megemlékezve egyszer-

smind a többi elhunytakról. A modul ismertetőjegye, hogy befejező formulákat és antifónától nem kísért, önálló zsolttárogatásokat használ (ez a halotti zsolozsma és a nagybőjti köznapok óráinak végén is szokás volt),³⁰ hogy szuffragiumformájú, és hogy a lelket Isten oltalmába ajánló, a lélekajánlás formulájához hasonló szöveggel zárul.

Ennek a résznek szerkezete és tételválogatása is esetlegesnek tűnik, a források közt nincs szoros és nyilvánvaló kapcsolat, analógiák hiányában a táblázatos szemléltetéstől is eltekinthetünk. A P —korábbi logikája szerint— préceszt és könyörgés gyanánt felajánló formulát fűz a *Benedictus* kantikához, majd a halotti szertartások szokásos záróformulájával (*Requiescant in pace*) rekeszti be a szertartást.

Ezt követi egy újabb, a temetőben nyugvó hívekért mondott, szuffragiumformájú ima, amelynek feje a *Lauda anima mea* zsolttár (Ps 145), utána précesszel és könyörgések sorozatával. Ilyen elem a többi forrásban nem fordul elő, a P-ben viszont terjedelmes és hangsúlyos. Az ordóhoz viszonyított helyzete alapján akár a függelékek közé is sorolhatnánk. Mint a cselekmények áttekintésében hangsúlyoztam, a P-ben itt valóban függelékek sorozata kezdődik: nemcsak a temetőben nyugvó hívekért mondott imának, hanem a „külsős” halott fogadásának és a halotti évfordulóknak sincs megfelelője a többi vizsgált szövegben.

Az O-ban mindjárt a könyörgések után következik a záró formula, majd az *Oremus pro fidelibus defunctis* felszólítással és a *De profundis* zsolttárral (Ps 129) indul a halottakért általában mondott, szuffragiumformájú megemlékezés, a végén egyetlen könyörgéssel, följánló formula nélkül.

A Cz az *Orate fratres* felszólítást használja, és először nem ír elő zsolttárt. Préceszt után saját könyörgést és egy, a P-ből is ismert följánlási formulát használ (*Tibi Domine commendamus*); csak ezután énekelte a *De profundis* zsolttárt, amelyet a fejfa elhelyezése és a zsolozsmából kölcsönzött záró formula követ.

Az MZ-t felületesen olvasva az a benyomásunk, hogy ez a rész egészen hiányzik, az ordó vége szemmel láthatóan elnagyolt, sem címek, sem rubrikák nem igazítanak el. A záró könyörgéssorozat utolsó tételei azonban nem a szó szoros értelmében vett orációk, hanem följánló és befejező formulák (*Commendamus tibi* és *Partem beatae resurrectionis*). A könyv szerkesztői talán már nem is voltak tudatában, de ezek a tételek nem az elhantolást lezáró könyörgéssorozat, hanem a közbenjáró imádságok moduljához tartoztak.

Visszatérés a templomba

A rítussor tényleges befejezése egy olyan modul, amely mintegy elsimítja a gyászszertartások drámáját; szövegei a vigasztalás és az Isten akaratában való megnyugvás témáit állítják az előtérbe, emblematikus kezdete a Jób könyvéből kölcsönzött *Si bona* rezponzórium. A menet ezt énekelve tér vissza a templomba, ahol az oltár előtt letérdelve zsolttárogatásokat recitálnak (Ps 50, 66, 120, 122, 126), majd a szokásos szuffragiumformában préceszt és könyörgéseket fűznek hozzájuk.

P	O	Cz	MZ
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
Si bona V. Nudus egressus	Si bona V. Nudus egressus	Memento mei Si bona V. In omnibus his	Si bona V. In omnibus his
ZSOLTÁROK	ZSOLTÁROK	ZSOLTÁROK	ZSOLTÁROK
Miserere mei Deus	Miserere mei Deus Deus misereatur Levavi oculos Ad te levavi oculos Nisi Dominus	Miserere mei Deus Deus misereatur Levavi oculos Ad te levavi oculos Nisi Dominus	<i>Ant.</i> Dele Domine Miserere mei Deus
PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ
Requiem aeternam Dele Domine A porta inferi	A porta inferi Credo videre Ne tradas Domine miserere ei	Nos qui vivimus Deus tu conversus Convertere Domine Ostende nobis	Requiem aeternam A porta inferi Credo videre Ne tradas
KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK Misericors Deus Deus qui nos melius	KÖNYÖRGÉSEK Misericors Deus Deus qui nos melius Exauditor omnium	In memoria aeterna KÖNYÖRGÉSEK
Exauditor omnium Fidelium Deus	FORMULA Requiescat in sancta		Fidelium Deus (közbenjáró ima)

A magyarországi ordók szakaszonként más és más csoportokba rendeződnek. A responzórium verzusa alapján újra a P–O, illetve a Cz–MZ típusok rajzolódnak ki,³¹ de a zsoltárok válogatásában most az O és a Cz tart össze. A précesz eltérése föltűnő, és más rítusokhoz képest, amelyekben a précesz összeállítása többnyire megbízható jelölője az egyes úzusoknak, szokatlan. A könyörgések ugyanabból a készletből válogatódnak, az indító és ezért talán jellemzőbb tételek az O-t és a Cz-t kapcsolják össze.

Az MZ ráadásul egy újabb, a 66. zsoltárral kezdődő szuffragiumformát iktat be a modul végén, amely tartalmilag a minden elhunytért végzett közbenjáró imának felel meg, de nincs párhuzama a többi forrásban. Szerkezetidegen megoldás az MZ részéről az is, hogy antifóna alatt énekelte a *Miserere* zsoltárt. Mindennek alapján megalapozottan merül föl, hogy a záró modulban az MZ eltávolodik a jellegzetes magyar gyakorlattól, attól idegen mintákat követ vagy alakít át. Hogy melyeket, ez egyelőre nem világos, de a zágrábi úzussal kapcsolatban gyakran emlegetett dominikánus hatást itt biztosan kizárhatjuk.³²

Hogy a P egyezései az O–Cz vonulattal elegendők-e ahhoz, hogy belőlük „összmagyar” tulajdonságokra következtessünk, szintén csak nagyobb külföldi mintavétel fé-

nyében lenne megmondható. Ehhez közelebről a *Si bona* responzórium, a *Nudus egressus* verzus és a két záró könyörgés (*Exauditor* és *Fidelium Deus*) európai elterjedtségéről kellene, hogy fogalmat tudjunk alkotni.

ÖSSZEFOGLALÁS

Elég egy felületes pillantást vetni a X–XVI. századból fennmaradt külföldi gyászszertartásokra, hogy világossá váljék: a magyar rítusváltozatok egyes vonásai csak a lecsupaszított újkori szertartásrendhez képest tűnnek sajátosnak (szomorú, de néhány maradványelemtől eltekintve ilyen lecsupaszított rendet képviselnek a kora újkori magyar rituálék, a Telegdi és a Pázmány is). Így példának okáért a többrészes abszolúció vagy az elhantolás antifónáktól, zsoltároktól és könyörgésektől kísért gesztusai szinte mindenütt megtalálhatók, a középkorban maguktól értődőnek számítanak. Ugyancsak nem tekinthetők helyi sajátosságnak az énekek és imádságok: egy bőséges, de többségében egész Európában megtalálható készletből származik szinte mindegyikük.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szertartás szerkezete és szövege a részletekig megegyeznek, vagy hogy a széles körben ismert szöveges tételeket mindenütt ugyanolyan válogatásban és a szertartásnak ugyanahhoz a mozzanatához rendelve használnák. A különbség, amely már a magyar források között is megmutatkozott, még határozottabbá válik, ha Magyarországtól, majd általában Kelet-Európától (a „germán” liturgikus tájtól) eltávolodunk. Ebben az értelemben ki lehet emelni a fent részletezett vonások közül azokat, amelyek a magyar hagyományok közös vonásai, azaz képesek őket megkülönböztetni a külföldiektől, és azokat is, amelyek csak egy-egy magyar részahagyomány jelölőjének tekinthetők. Az előbbieket esetleges külföldi párhuzamai a magyar úzus keletkezésének idejében érvényesülő kapcsolatokról, hatásokról, ihletésekről árulkodnak, az utóbbiak a magyar liturgiátörténeten belüli elágazások tájékozódási pontjairól, a párhuzamok nélküli vonások pedig az egykori liturgiaalkotók ízléséről, formaérzékéről, alkotókészségéről.

„Összmagyar” jellegzetességnek, liturgikus „hungarikumnak” tekinthetjük:

- (1) az exspiratio antifónáját (*Subvenite*) és két fő könyörgését (*Tibi Domine commendamus, Suscipe ... de ergastulo*);
- (2) a hármasszó abszolúciót annak első responzóriumával (*Subvenite*) és első két könyörgésével (*Deus cui omnia, Fac ... cum servo tuo*);
- (3) az elhantolást kísérő antifóna- és zsoltársorozatot és a modul élén kitüntetett helyzetű *Deus qui fundasti* könyörgést;
- (4) a templomba való visszatéréskor a *Si bona* responzóriumot és a készletet, amelyből a záró könyörgések kikerülnek (*Misericors, Deus qui nos melius, Exauditor, Fidelium*).

Míndezek egyenként egész Európában sem ritkák, és még együttállásukban is kevesek ahhoz, hogy belőlük egy minden mástól különböző, markáns hagyományra következtethetnénk. Mivel a magyar gyászszertartások részahagyományokat képviselnek, a belőlük elvonható közös minimum kissé kiábrándító, legalábbis annak a szemével nézve,

aki a nyugati liturgiaváltozatok osztályozásának és rendszerezésének igényével lép föl. Annál termékenyebb az egyes típusok vizsgálata.

Az esztergomi típus gazdag és végiggondolt, használatát a XIV. századtól 1560-ig tanúsítják források. Különösebb beavatkozásnak nem viseli nyomait, legföljebb az elhantolást kísérő utolsó három antifóna és zsoltár időközbeni elhagyásának gyanúja merülhet föl. Megkülönböztető jegyei a következők:

- (1) az *A porta inferi*-vel kezdődő précesz az exspiratio után;
- (2) a halottasházba tartó processzió és annak énekei (*Absolve, Suscipiat, Laeto animo*);
- (3) az abszolúció 2–3. rezponzóriuma (*Antequam, Qui Lazarum*) és utolsó könyörgése (*Inclina*);
- (4) az elhantolás gesztusait kísérő könyörgések válogatása és sorrendje;
- (5) a templomba való visszatéréskor a *Si bona* verzusa (*Nudus egressus*) és a következő öt zsoltár.

A pálos és a zágrábi források által hagyományozott típus túlságosan egybevág ahhoz, hogy egy kimondottan pálos vagy zágrábi részhagyomány tanúja legyen, tekintve, hogy a két úzusváltozat nem állt különösebben közel egymáshoz, viszont mindkettő hajlamos volt arra, hogy archaikus részleteket őrizzen meg az esztergomi úzusból. E típus létezése tehát vitán felül áll, de eredetét, önazonosságát egyelőre homály fedi. Hogy lehetnek átfedései az esztergomi típussal, arra jó példa, hogy a Cz a templomba való visszatéréskor ugyanazt a zsoltárválogatást használja, mint az O, míg az MZ külön úton jár. E kétséges eredetű típus sajátosságai az alábbiakban foglalhatók össze:

- (1) az exspiratio után, a halottmosáshoz is kapcsolódva kettős szuffrágiumformát használ: az egyikben a *Requiem*, a másikban az *In memoria* verzikusul nyitja a préceszt;
- (2) a templomba tartó processziót a *Subvenite* rezponzóriummal kíséri;
- (3) az abszolúció 2–3. rezponzóriuma a *Ne recorderis* és a *Libera*, az *Absolve* záró könyörgéssel;
- (4) az elhantolás énektételei közé nem illeszt könyörgéseket;
- (5) a *Si bona* verzusa itt az *In omnibus his* kezdetű bibliai vers.

A P temetési ordója biztosan monasztikus közösségnek készült. Ezt nemcsak az apát és a testvérek említése jelzi a rubrikákban, hanem olyan, világi környezetben idegenszerű szokások is, mint a teljes zsoltároskönyv három noktornusban való imádkozása a ravatal fölött és a „külsős” halott fogadására kidolgozott ordó. Különlegessége, hogy a voltaképpen temetési ordó után kiegészítéseket, függelékeket közöl, amelyek némelyike, mint az elhantolás utáni könyörgések vagy a híres halotti beszéd és „könyörgés”, elvileg beilleszthetők lennének a megelőző ordóba. Az általa képviselt rendtartás nagyobb része idegen mindkét régi magyar változattól, párhuzamaikat monasztikus környezetben érdemes kutatni, és ha előkerülnek, az megvilágíthatja a P eredetének használatának egyes, régóta tisztázatlan kérdéseit. A P magyar környezetben idegenszerű rétegre az alábbi megkülönböztető jegyek jellemzők:

- (1) a halottvirrasztás zsoltározása és a függelékek;
- (2) a halál helyéről a templomba tartó processzió induló és érkező könyörgései;
- (3) rezponzóriumok használata modulok vagy szakaszok végén;
- (4) az abszolúció rezponzóriumai (*Heu mihi, Peccantem, Memento*).

Van azonban a P-nek egy olyan rétege, amely meglepően pontosan egyezik az esztergomi típusal: az elhantolás modulja. A nemzetközi, sőt a magyarországi környezethez képest sem lehet véletlen egybeesés, hogy a P az esztergomi forrásokhoz hasonlóan:

- (1) az *In exitu* zsoltárt rendeli az *In paradísium* processziós antifónához;
- (2) ugyanazokat a könyörgéseket használja az antifónák és zsoltárok után;
- (3) ugyanakkorra, a sír betemetése előttre időzíti a gyászbeszédet;
- (4) a *Si bona* respónzoriumhoz a *Nudus egressus* verzust rendeli.

Végül van a P-nek egy vonása, amely úgy is magyarázható, mint a kétféle magyar elhantolási modul közös őse. Ez a nyolc antifónához hét zsoltárt és egy kantikumot rendelő szerkezet, a zsoltárok után egy-egy összefoglaló könyörgéssel. A megoldás feltűnően szép és következetes, ámde kissé hosszú a párhuzamos cselekményekhez képest. Az, hogy egy hajdani liturgiaalkotó megálmodta, legalább olyan érthető, mint az, hogy gyakorlatias utódai vagy egyes énektételek, vagy egyes könyörgések elhagyásával rövidítettek rajta.

Elsődleges források hiányában az „ó-esztergomi” szertartásrendről, amelynek igazán megbízható emléke csak a H elveszett vége lenne, nem állíthatunk biztosat, de az eddigiek arra mutatnak, hogy a P temetési ordója kompiláció. Nagyobb részének forrása egy egyelőre ismeretlen monasztikus rendtartás, vagy több rendtartás találékony ötvözése, továbbfejlesztése. Az ordó legmegragadóbb, legemlékezetesebb része viszont az esztergomi úzus korai forrásából, talán egy, a H-val megegyező tartalmú pontifikáléból származik; ugyanonnan, ahonnan a P-nek az egyházi év egyes rendhagyó szertartásait szabályozó ordói.

JEGYZETEK

* Készült az NKFIH K 109058 és K 119355 azonosítójú projektjeinek támogatásával.

¹ A kifejezés Niels Krogh RASMUSSEN — Marcel HAVERALS: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*. Peeters, Leuven 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49) fejezetcímeiben fordul elő, eredetileg a francia „les rites exodiatique” formában. A téma újabb, monografikus feldolgozásai további szakirodalommal: Frederick S. PAXTON: *The Genesis of the Medieval Latin Death Ritual (A.D. 700–900)*. University of California, Berkeley CA 1985; Uő: *Christianizing Death. The Creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*. Cornell University Press, Ithaca NY 1996.

² Klasszikus tanulmány a műfajról: Pierre-Marie GY OP: „Collectaire, rituel, processional”, *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* XLIV (1960) 441–469. Saját összefoglalásom: *Liturgikus könyvek* 20. A szöveg a Szent István Társulatnál szerkesztett *A liturgikus művészet kézikönyve* számára íródott 2009-ben, egyelőre digitálisan érhető el a class-phil.elte.hu honlapon.

³ A latin terminológiához és a külföldi párhuzamokhoz ld. az usuarium.elte.hu honlapon elérhető digitális forrásgyűjtemény és adatbázis (a továbbiakban: USUARIUM) „Ceremonies” menüpontja alatt az „exodiastic rites” címkét.

⁴ Ld. USUARIUM, Ceremonies, Office of the Dead.

⁵ Általános elterjedtségre ezek az ordók csak a tridentini zsinat után kiadott római rituále révén tesznek szert: *Rituale Romanum Pauli V. pontificis maximi iussu editum*. Ex typographia Reverendae Camerae Apostolicae, Róma 1614. Hasonmás kiadása: Manlio SODI — Juan Javier Flores ARCAS: *Rituale Romanum. Editio princeps (1614)*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 2004. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 5). Korábban ritkák, XV. század előtti adatot nem ismerek róluk, azok is elsősorban

Dél-Európára jellemzők.

⁶ *Codex Iuris Canonici*. Typis Polyglottis Vaticanis, Róma 1917. Can. 12.

⁷ A beszenteléshez: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Néprajzi lexikon* I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977–1982. „Temetés” stb., digitális változata: mek.niif.hu.

⁸ A „locus religiosus” fogalma már a római jogban ezt jelenti, vö. Adolf BERGER: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. American Philosophical Society 1968. 43. kötet 568. Liturgikus vonatkozásban megerősíti: Ioannes Beleth liturgiagyarázatának II. (f) fejezete (kiadása: Herbert DOUTEIL CSSP: *Ioannis Beleth Summa de ecclesiasticis officiis* I–II. Brepols, Turnhout 1976. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 41 A–B) I. 6., és Guillelmus Durandus liturgiagyarázata I. könyvének V. (3) fejezete (kiadása: Anselme DAVRIL OSB — Timothy M. THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale divinatorum officiorum* I–III. Brepols, Turnhout 1995–2000. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 140–A–B). I. 58.

⁹ Ld. USUARIUM, Ceremonies, cemetery.

¹⁰ Pl. Aquinói Szent Tamás az ideigtartó büntetésről: *Summa theologiae*, Pars II/1, Quaestio 87, Articulus 6. Magyarul a purgatóriumról: SCHÜTZ Antal SchP: *Dogmatika. A katolikus hitigazságok rendszere*. Szent István Társulat, Budapest 1923., facsimile: Pax, Esztergom 2008. 11. §. II. 527–533; *A katolikus Egyház Katekizmusa*. Szent István Társulat, Budapest 1994. 1030–1032. (215. oldal).

¹¹ A hagyomány legjellemzőbb összegzése mind a szöveg, mind a kísérő képanyag szempontjából a XV. századi *Ars moriendi*, amelyben a haldokló egy ördög és egy angyal sugalmazásait hallja a hitetlenségről, a reményvesztésről, a türelmetlenségről, a hiú dicsőségről és a kapzsiságról, illetve ezek ellenszéréiről, vö. Jeffrey CAMPBELL: *The Ars Moriendi. An Examination, Translation, and Collation of the Manuscripts of the Shorter Version*. Department of Classical Studies, University of Ottawa, Ottawa 1995. Az ábrázolások közül jellemző Rohan mester „Halott a Bírója előtt” című képe: *Grandes heures de Rohan*, XV. század, Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 9471, 159^v. (A művészettörténeti segítséget Sabo Katalinnak köszönöm.) Vö. Moshe BARASCH: „The Departing Soul. The Long Life of a Medieval Tradition”, *Artibus et Historiae* LI (2005) 13–28. A motívum híres újkori továbbélése pl. a sírba tétel (Grablegung) Goethe Faustjából (II. rész, 5. felvonás, 11604. sor és skk.).

¹² Tájékoztató pl. PILLING János (szerk.): *Gyász. Medicina*, Budapest 2003; Uő: *A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája (szöveggyűjtemény)*. Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió, Budapest 2010.

¹³ A források részletes leírását alább közlöm. Közülük az összes fennmaradt kiadás alapján kritikai kiadása is megjelent már az O-nak (VARGA Benjámin: *Obsequiale Strigoniense 1490–1560*. Argumentum — ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2016. (Műhelytanulmányok 2), megjelenés előtt áll a H-ről szóló monográfia első része, és hamarosan elkészül a Telegdi kiadása mint a sorozat 4–5. kötete.

¹⁴ *Collectio Rituum ad instar appendicis Ritualis Romani ad usum dioecesium et parociarum linguae Hungaricae a Sancta Sede approbata*. Szent István Társulat, Budapest 1961. A II. rész (Exsequiale) újonnan összeállított, a korábbiakhoz legföljebb egy-egy szöveg szintjén kapcsolódó rítusokat tartalmaz. A II. vatikáni zsinat után kiadott, kétkötetes modern római rituále a gyakorlatban ordónként külön könyveket jelent, többnyire népnyelvű alkalmazásban. A gyászszertartások latin eredetije: *Ordo exsequiarum. Rituale Romanum ex decreto sacrosancti oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum*. Typis Polyglottis, Vatikánváros 1969.

¹⁵ Mint az egyetlen kottás forrás, a Cz volt alapja DOBSZAY László: *Az esztergomi rítus*. Új Ember, Budapest 2004. 218–223. leírásának, közvetve a szerző által gyakorlati használatra ajánlott változatnak (NÉNYEI Sarolta [helyesen: Sára]: *A halotti szolgálat énekei. Dobszay László bevezetésével*. Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest 2008. [Egyházzenei Füzetek V/B-3]), és egyik ihletője a kortárs magyar zene talán legnagyobb szabású oratóriumának, Jenei Zoltán Halotti szertartásának (ösbemutató: 2005). Éppen ezért kell külön hangsúlyoznom, hogy a Cz ordója nem a szigorú értelemben vett esztergomi hagyományt képviseli. Pontosan a Cz rendjét közli már —jöllehet kotta nélkül, és a végén kissé rövidítve— egy 1407-es pálos forrás is (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 253, 1^r–7^v).

¹⁶ A kérdést kifejtettem 2013. november 25-én, „Pauline Customs within the Esztergom Use. Archaism, Variant or Usage?” című előadásomban a „Liturgy and Music in the History of the Pauline Order” című konferencián. A tanulmány a lengyel *Musica Claramontana — Studia* sorozatban vár megjelenésre, egyelőre elérhető a class-phil.elte.hu és az academia.edu honlapon.

¹⁷ „A házasságkötés rítussora a magyar hagyományban”, *Magyar Egyházzene* XXIII (2015/2016) 359–378.

¹⁸ A Pázmány kiadásairól és esettanulmányként temetési szertartásáról: VARGA Benjámint: *Magyarországi rituálék az újkorban, 1625-től*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest 2012. A kéziratok közül a Pázmány rendjét követi Medvedics Balázs 1647–1650 között másolt rituáléja (Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 302 [olim: 215], 185^r–230^v, vö. PAPP Ágnes: „Retrospektív liturgikus-zenei forrásunk új megvilágításban. A 17. századi Medvedics-rituálé”, *Magyar Zene* LI/4 [2013. november] 384–399.) és kottával az 1751-es lepoglavai pálos processzionále (Zágráb, Knjižnica Metropolitana, R 3612, 58^v–62^v, az információt és a digitális másolatot Kovács Andreának köszönöm). Érdekes, hogy a pálos rend, amely eredetileg az esztergomi úzus egy változatát használta, de 1600 után a római-kuriális úzusra tért át, a XVIII. században a kortárs esztergomi temetési gyakorlatot követte.

¹⁹ A zsolozsmából kölcsönzött antifónák és rezponzóriumok dallamváltozatai, a szöveges források dallamot is érintő szövegváltozatai és a XX. századi népzenei főlvételeken megmaradt adatok jelölhetnek ki egy esetleges kutatás irányát.

²⁰ A P magyar és latin könyörgésének eltérését, a magyar szöveg latin megfelelőjét már 1803-ban azonosította RÉVAI Miklós: *Antiquitates literaturae Hungaricae* (új kiadása magyar fordítással: *Magyar irodalmi régiségek*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet — Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2014. [fordította C. Vladár Zsuzsa; szerkesztette Stemler Ágnes] 73.). Révai még nem tudta, hogy magában a P szertartásában is megvan a könyörgés, ezért egy nürnbergi kéziratból idézte. (Az adatot Szentgyörgyi Rudolfnak köszönöm). A Cz–MZ szövegváltozata az O-hoz áll közelebb, tőle is azonos irányban térnek el: *cari* helyett *fratres*, *sinum* helyett *sinu*, *suos* és *eum* elmarad.

²¹ *Rituale Romanum* (adatait ld. fentebb) 74., 131. (facsimile: 82., 139.).

²² A továbbiakban a következő jelöléseket alkalmazom: félkövérrel szedem a szerkezeti elemeket, dőlttel a cselekményi mozzanatokot, verzállal a műfajokat, álló betűvel a szövegkezdeteket.

²³ A jelen tanulmány még nem tér ki külföldi párhuzamokra, de —amint az összefoglalásban utalok rá— az USUARIUM adatainak segítségével hozzátétőlegesen már fölmértem a rítus változékonyságát.

²⁴ A *Heu mihi* az esztergomi úzusban nem része a három nokturnusos halotti matutinumnak, csak a votív halotti zsolozsma pénteki nokturnusának első rezponzóriuma. A halotti rítusok eredetével, kapcsolataival foglalkozó kutatásnak érdemes tekintetbe vennie, hogy a párhuzamos zsolozsmagyakorlatban mely rezponzóriumok kapnak kiemelt szerepet. Ehhez: Knud OTTOSEN: *The Responsories and Versicles of the Latin Office of the Dead*. University Press, Århus 1993.

²⁵ Placide Fernand LEFÈVRE OPraem: *L'Ordinaire de Prémontré d'après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècles*. Bureaux de la Revue, Louvain 1941. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 22) 117. A premontréi szokás az eddigi kutatás során csak magyar vonatkozásai miatt került előtérbe, földolgozását Orbán Csaba Frigyes OPraem kollégámnak köszönöm. Leírja az 1519-es Lányi-kódex (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, K 43. 300–311.) és az Apor-kódex is (Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, XVIII. 150–151., 155–156.). Kiadásai: VOLF György: „A Lányi codex”, in *Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest 1878; HAADER Lea — KOCSIS Réka — KOROMPAY Klára — SZENTGYÖRGYI Rudolf: *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Székely Nemzeti Múzeum — Országos Széchényi Könyvtár — ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest — Sepsiszentgyörgy 2014. (Régi magyar kódexek 33). Valószínű, hogy a gyakorlat általánosabban elterjedt volt szerzetesi környezetben, amint pl. beci és affligemi bencés források tanúsítják: Marie Pascal DICKSON OSB: *Consuetudines Beccenses*. Franz Schmitt Republica Verlag, Siegburg 1967. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 4) 199; Robert J. SULLIVAN: *Consuetudines Affligenienses (sac. XIII)*. Apud Franciscum Schmitt

success., Siegburg 1975. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 6) 107–199. 165. További francia adatok (Szent Viktor-apátság [Párizs], Oignies [Flandria]), Saint-Pierre-sur-Dives [Normandia]: Edmond MARTÈNE OSB: *De antiquis Ecclesiae ritibus etc.* Antwerpen 1764. facsimile: Uő: *De antiquis Ecclesiae ritibus libri I–IV.* Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969. III. 807; 942; IV. 741–742. A monasztikus konszuetúdók áttekintését Stamler Ábelnek köszönöm.

²⁶ Ennek tanúja 1967–1969-ből latin és magyar változatban is az MTA Zenetudományi Intézet archívumának 6529j és 7290d számú felvétele (*Publikált népzenei hangfelvételek internetes adatbázisa*: db.zti.hu, *Circumdedeunt*, ill. *Körülvettek engem*). Publikálva 105-ös szám alatt: DOBSZAY László — NÉMETH István: *A magyar népének népzenei felvételeken. 8 kazetta. I/A 12.* Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest 1997. Mint a temetési rítus része a magyar irodalmi köztudatba Kosztolányi Édes Anna című regényének mottójaként épült be; magyarázatok: <http://digiphil.hu/o:kd-ea.notes-motto.tei>.

²⁷ A *Libera* műzenei feldolgozása ezért szinte kötelező kiegészítése a „tridenti” szövegezésű Requiemeknek Victoriától Fauréig. Az újkorban az abszolúciót jelképes sírnál is végezték pl. a halottak napi nagymisék végén.

²⁸ A két forráscsoport rezponzóriumphasználatának logikája sem azonos. A P a halottas matutinum rezponzóriumait használja, közülük az utolsó (*Memento mei*) a magyar úzusokban egyáltalán nem használatos ebben az összefüggésben, hanem a szeptember első felében végzett ún. Jób-históriához tartozik. A tétel verzusa is más: Esztergomban és a pálosoknál *De profundis*, míg a P-ben *Et non revertetur*. Az O és a Cz–MZ típus tételei vagy a zsolozsmában nem szereplő, kimondottan processziós tételek (*Subvenite, Antequam, Libera*), vagy a zsolozsmában függélekesen, a votív sorozat végén megjelenő, típusdal-lamon énekelt, igen egyszerű rezponzóriumok (*Qui Lazarum*: csütörtöki 2., *Ne recorderis*: pénteki 2.). Ld. DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Responsories I–II.* Balassi, Budapest 2013. 2102, 2097, 4019, 6004. tételek.

²⁹ RADLINSZKY Endre: *Mennyei hangok. Oktató, szertartásos, életrajzi és énekes imakönyv keresztény katolikus hivek használatára.* Boldini Róbert könyvnyomdája, Pest 1859. 360–361. például a koporsó meghintéséhez, a hantvetéshez és a sírkereszt letüzéséhez ajánl olyan formulákat, amelyek a korabeli, és általa egyébként pontosan követett Pázmányból hiányoznak.

³⁰ A halotti vesperás végén (a könyörgés előtt) a *Lauda anima mea* (Ps 145), a laudes végén a *Domine exaudi* zsoltárt (Ps 142) mondták: *Breviarium de tempore et sanctis etiam commune sanctorum per anni circulum iuxta consuetudinem et ritum sacrae ecclesiae Strigoniensis.* Erhardus Ratdolt, Velence 1480. 39^r, 41^r. A nagybőjti órák végéhez: FÖLDVÁRY Miklós István — CSONKA Szabina Babett — SZOLIVA Gábor OFM: *Psalterium Strigoniense II. Pars diurnalis.* Argumentum — ELTE BTK Latin Tanszék, Budapest 2014. (Monumenta Ritualia Hungarica. Series Practica 2) 24. Más úzusokban ilyesfajta zsol-tározás tartozik a nekrológium moduljához a prima után, a káptalantermi szertartásban (*officium capituli*). A további kutatás feladata lehet kideríteni, hogy nem rokonai-e az egyes megemlékezések egyes nekrológiumoknak.

³¹ DOBSZAY — SZENDREI: *Responsories I.* 2009. Különös, hogy a P–O verzusa (*Nudus egressus*) nem a magyar zsolozsmagyakorlatot követi, az a Cz–MZ-nek felel meg (*In omnibus his*). Ez arra utal, hogy a tétel temetési használata más vonalon hagyományozódott Esztergomban, mint a zsolozsmabeli, a P és az O ugyanakkor egymástól függetlenül is juthattak ugyanahhoz a verzushoz.

³² A dominikánus gyászszertartás a XIII. századi, Humbertus Romanus-féle *Correctorium*-tól kezdve az újkori forrásokig azonos (pl. London, British Library, Add. Ms. 23935, 106^r; *Processionarium iuxta ritum Sacri Ordinis Praedicatorum.* Stephanus Paulinus, Róma 1690. 385–388.), a Cz–MZ típustól határozottan különbözik.